

MAGONY IMRE

BORY JENŐ MUNKÁSSÁGÁNAK KORABELI SAJTÓVISSZHANGJA

Bory Jenő (1879-1959) szobrászt, építészt, festőt és művészeti szakíró, felnövekvő művészgenerációk pedagógusát, a kutató és kísérletező embert egyik kortársa a reneszánsz nagy mestereihez hasonlította. Pályája sikeresen indult, s eltekintve élete utolsó tíz esztendejétől, a sokat foglalkoztatott és elismert művészek közé tartozott. A halála óta eltelt immár ötven esztendő sem volt elég azonban arra, hogy életműve elfoglalhassa az őt megillető helyet a magyar képzőművészet történetében. Nevét valójában az általa épített vár tette csak ismertté, noha változatos és gazdag életműve, pusztán műfaji sokszínűsége okán is, joggal érdemelhetne nagyobb figyelmet. Az alábbiakban időrendben idézzük fel a kortársak sajtóban és egyéb kiadványokban megjelent véleményét az életmű egyes darabjairól.

Kiállításai és művei fogadtatása

Bory Jenő azon túl, hogy várában állandó kiállítást rendezett be mások műveiből és sajátjaiból, kora gyakran és nagy példányszámban kiállító szobrászai közé tartozott. Egy kimutatás szerint 1906 és 1944 között, csak a Műcsarnokban – az 1922-ben rendezett gyűjteményes kiállításával együtt – 186 művét állította ki.¹

Székesfehérváron és Budapesten rendezett önálló kiállításai mellett 1906-tól rendszeresen szerepelt műveivel a Műcsarnok, a Nemzeti Szalon, az Ernst Múzeum és a Munkácsy Céh tárlatain. De külföldre is kijutottak alkotásai, Velence, Monza, Barcelona, Genf, Stockholm, Bécs, Krakkó és Varsó közönsége is megismerkedhetett velük.²

1906 májusában kiállítást rendeztek Székesfehérváron, melynek bevételét Guzmics Kálmán fiatalon elhunyt festőművész sírkövének felállítására kívánták fordítani. A szegény családból származó Guzmics (1881) 1902-ben iratkozott be a budapesti Mintarajziskola esti tanfolyamára, majd 1904-ben szülővárosa, Székesfehérvár támogatásával Rómába utazott. Itt nyomorban élt, de megfestette a „Jézus Kafarnaumban” című képét, melyet elküldött egy Rómában rendezett nemzetközi kiállításra, és vele díjat nyert. Súlyos tüdőbetegsége miatt azonban haza kellett térnie. S bár idehaza a Vörösmarty Kör gyűjtést szervezett, hogy gyógykezelését folytatni tudják, a segítségre már nem volt szükség, Guzmics 1905 decemberében elhunyt. A síremlék felállításáért szervezett kiállításon a helyi műgyűjtemények mellett székesfehérvári születésű művészek műveit is bemutatták. Festményeket, szobrokat, porcelánokat, műtárgyakat, érmekeket, régi pénzeket és plaketteket, ereklyéket, különféle régiségeket, valamint régi könyveket állítottak ki. Ezen az 1906. május 6-án megnyílt kiállításon mutatkozott be műveivel először, szülővárosa közönségének Bory Jenő.

„Nagy tehetségű, hatalmasan fejlődő szobrászunktól, a székesfehérvári Bory Jenőtől nagy arányú kollekciót láttunk részint teljesen kidolgozott, részint pedig vázaltszerű alkotásokban, a melyek között kettő a mi városunk egyik szép asszonyát és érdemes polgármesterét hűséggel, pontossággal ábrázolja. Dr. Schlamadinger Jenőné terrakotta szobráról üdőség, plasztikus finomság tekint, míg Havranek József arca markáns vonásokkal mutatja polgármesterünket. Mind a két szobor általános feltűnés tárgya volt kiállításunkon, és a megörökítettek tulajdona. Érdekes megemléteni, hogy a két szobor élet után 36 óra alatt készült. Havranek József birtokában egy másik Bory szobrot is láttunk, a mely mezítelen ülő, üde arcú gyermeket ábrázol, kezében almával. A vonások tiszták, az anatómia kifogástalan.

Gyönyörű kidolgozás, a férfi izomerejének hatalma tűnik élénk a Verekedőkről. A gipszszobor fél méteres alakokkal anatomikus pontosságban mutatja a küzdelmet, midőn megfeszül az izom, erőt és energiát lövel minden parányára, kiduzzad az arc, a melynek vonásai is elváltoznak. Nagyon szép az egyik alaknak hátrafelé hajlása, a mely könnyű és finom, természetes és sima egyaránt. És ebben a vérig menő küzdelemben a birkózók tusakodásán kívül magasabb, költői gondolatot is találunk, – az emberiségnek a polcért és hatalomért minden áron előre törtető vad energiáját, a mely föltétlenül érvényesülni akar. A szobor vázlatát is ott láttuk a tárlat egyik kisebb kompozíciójában, míg a másik – tudomásunk szerint – Havranek József polgármesteré.

¹ MKCS-C-I-37/676-2

² MTA MKCS Kiáll. C-I-5/9947, 9974, 9975., Nemzeti Újság, 1929. máj. 9., aug. 25.; Magyarország, 1929. júl. 10.; Budapesti Hírlap, 1929. aug. 15.; Újság, 1929. aug. 25.

A Csókolózás poézisét kisebb arányú szobor mutatja, melyen a férfi test ereje, és a női alkotás nyúlánksága igen szépen érvényesül. Hasonlóképp a kis szobrok között láttunk több virágtartót, síremlék, a melyek még részletesebb kidolgozásra várnak, de a szép vonások már most is konstataálhatók. Különösen meglepett bennünket egy kis virágtartó, melynek egyik nyílásán férfi alak beszél az edénybe, és az edénybe, és a másikon leány hallgatja a szerelemről sutto-
gó édes szavakat. Ez a poétikus kompozíció teljes kivitelben, virággal a középső nyílásban, díszes lesz minden úri asztalnak. Ugyanezen gondolatnak kedves variálását láttuk egy másik virágtartón, melynek egyik oldaláról férfi alak vágyó szemmel néz a másik oldalra, és kinyújtott kezével a leány arcát simogatja, egy kisebb tervezésen pedig a két alak már édes csókban egyesül. A különböző apróbb szobrok diszkoszvető férfiút, vízöntő, fürödni szándékozó alakokat ábrázolnak, részint talapzaton, részint pedig különböző stílusban kidolgozott tálcák és tartók díszítése gyanánt, míg a középnagy szobrok csoportjában a kifogástalan anatómiával megalkotott ló kötötte le figyelmünket.

Bory Jenő nagyobb alkotásai közül a Ramasetter szobor pályaterve a főalaknak talán kissé hibás tartása mellett is nagyon figyelemre méltó munka. Megfelelő mértékben kidolgozott talapzaton áll Sümeg jótevője, aki óvodát, kórházat és iskolákat alapított városának, erősen lefelé hajlott, az anatómiának nem egészen megfelelő tartásban vezeti a kis iskolás leányt, a ki szeretettől sugárzó arccal tekint reá. A szobor talapzatán ez a vésés olvasható: «Nem hal meg az, ki milliókra költi élte dús kincsét.»

Magasztos finomság, formai tökély látható Zirzen Janka síremlékén, a melyhez több tanulmányt, több vázlatot találtunk az apróbb szobrok között. A nőnevelés kiváló bajnoka, a tisztas nagyasszony karosszékében ül, fejét kissé előrehajtja és szeretettel nézi, szeretettel vonzza magához az ifjú lányokat, a kik végtelen finomságú, majdnem leheletszerű könnyedséggel húzódnak hozzá. A két leány úgyszólván a talapzathoz nőtt ki, a mely lágyan és olvadólag folytatódik alakjukba. A szép gondolat, mely a szobron érvényesül, névnapj ünnepély eszméjéből fakadt, midőn a tisztas matrónát virágokkal köszöntötték hálás növendékei. Ez a síremlék Bory Jenőnek legújabb alkotása, és három méteres fehér márványból kivitelre kerül 7000 korona értékben.”

A kiállításon Bory szobrain kívül egy festményével is szerepelt: „Bory Jenő, ki mint önálló szobrász mutatta be magát, egy igen szép kidolgozású női arccal...”³

„Nem hiszem, hogy bárkinek a tekintetét meg ne fogta volna s érdeklődését meg ne lepte volna az a csoport, a melyet szobraiból Bory Jenő állított ki. Ez az ember a mienk. Itt született, itt nevelkedett s városunk egyébként is szerzett rá módot, hogy büszke lehessen tehetségére és munkájára. Ez a fiatalember a mienk és a jövőé. Az utóbbit mindenki szívesen elismeri, a ki szobrait megnézi s valamicskét konyít a művészethez. A legszembeötlőbb helyen, a nagy tükör előtt van egy roppant érdekes alkotása: a birkózók. Tulajdonképpen a mintarajziskola vezetőjének, Székely Bertalannak a feladata, a ki tételt tűzött ki, hogy tessék két figurát alkotni, a kik egy magas helyet akarnak elfoglalni egymás elől. A két alak birkózva, hatalmas izmaikat kifeszítve, az igyekezetnek, elkeseredésnek és dühnek minden árnyalatával arcukon, küzdenek a pozícióért. Csupa izgalom és mozgás az egész alkotás, a melynek nézésével alig lehet betelni. Mellette látjuk Havranek József polgármester kitűnően sikerült mellszobrát. A roppant érdekes, tipikus arcnak minden vonása beszél, tépelődik, gondolkodik, szóval olyan, a milyennek a mi polgármesterünket ismerjük. A ki meglátja, kedvet is kap hozzá, hogy minél több új alkotást lásson a szerencsés kezű művésztől. Nem is messze tőle látjuk a másikat, egy előkelő, városunkbeli hölgy, dr. Sch-né (Schlamadinger Jenőné) mellszobrát, szintén pompás kivitelben, pompás sikerrel megoldva. Egy csomó apróbb alkotás között látjuk a fiatal művész pályadíjmentes szobormintáját: Zirzen Janka síremlékét. Egy márványtömbből emelkedik ki a neveléstudomány nagyemlékű munkása. Három fiatal lány simul hozzá, az egyik hálájuknak, elismerésüknek jeléül egy virágbokréttát nyújt át neki. Ideálisabb, leheletszerűbb, kedvesebb alkotást magának az eszmének megvalósítását szebben kivéve aligha képzelhetnénk, mint ebben az emlékszóborban. A ki látja, csak elragadtatással és gyengéd szeretettel beszél róla s örül a lelke, hogy a mi művésznünk szobrászati tanulmányainak második esztendejében már ily alkotással léphet a világ elé. A mű egyébként 7000 kor. díjért készül fehér márványból. Mellette van egy másik szobor-minta: Ramasetter János, Sümeg nagyemlékű emberbarátjának szobormintája, a melyet Bory Jenő szintén pályázatra készített. Érdekes a csókolódzó, az őstörténetíró, egy bájos női mellszobor, nagyobb és egy egész sereg kisebb szobor, mind egy-egy eszmének hirtelen való megrögzítése. Ezeket kell végignézni s látjuk, hogy a mi ifjú művésznünknek mily óriási szellemi kincshalmaz áll rendelkezésére. Csodálatos termékenységgel, a mely csak ontja magából az eredetibbnél eredetibb gondolatokat és terveket. A jövő perspektívája mutatja, hogy a mit most csodálattal, a legszebb reménységgel mutatunk egymásnak, az a jövőben nekünk, fehérváriaknak csak méltó büszkeségünk leend. Bory a mienk, illetőleg a jövőé.”⁴

1907-ben Szegeden rendezett kiállítást a Képzőművészeti Egyesület. E tárlattal kapcsolatban Bory február 25-én levelet írt Szegedre, Gyuritz Sándornak, a Képzőművészeti Egyesület igazgatójának: „A lapokból értesültem, hogy a szegedi kiállítás anyagát a téli nemzetközi kiállítás anyagából fogják összeállítani. Mivel az említett kiállításon mint építész szerepeltem, nem valószínű, hogy építészeti dolgom lekerüljenek a szegedi kiállításra. Van egy márvány szobrocskám, a menyasszonyom feje, melyet a télen Carrarában faragtam; ezt örömmel kiállítanám, de sajnálom kitenni a biztos

³ Lauschmann Gyula: A székesfehérvári műkiállítás tanulságai. Székesfehérvár, Csitári, 1906. 43., 52–55. p.

⁴ A műpártolók kiállításából. – In: Fejérmegyei Napló. 1906. máj. 10.

elpiszkolódásnak azáltal, hogy beküldjem a pesti múcsarnokba. Azért ha a lehetőség megvolna rá: szeretném egyenest Szegedre küldeni leendő rokonom, Rokosinyi János úr által, a ki még jóval a kiállítás megnyitása előtt feljön Budapestre. – Volna még egy másik szobrom is. Kiállításra méltó, bár alig alkalmas, a meztelenség révén. Ha Nagyságos Uram kiállíthatónak gondolja, s ha egyáltalán lehet ez úton a kiállításon szerepelni, ezt a szobrot is elküldeném, bár elég tete-
mes, 1 m magasságú.”⁵

1908 októberében Bory a székesfehérvári Szent István teremben rendezett önálló kiállítást a vízivárosi plébánia építésének javára. A kiállítás megtekintése után Prohászka Ottokár püspök így fogalmazott: „Bory Jenő Michelangelo stílus”. Kijelentését a Fejérmegyei Napló a következőképpen kommentálta: „Szinte megdöbbsentünk ezek a szavaknak nagy és mély jelentőségétől s azért újra és újra a legnagyobb szeretettel kérjük városunk s a vidék közönségét: becsüljük meg a magunk emberét. Igazi magyar művésznünk oly kevés van, hogy lámpával kell őket keresnünk. Mikor a legkiválóbbnak hirdettek egyike csak olyat tud alkotni, mint a budapesti Vörösmarty-szobor, akkor nekünk meg kell becsül-
nünk az olyan embert, aki 26 éves korában, négy évi szobrászkodás után az avatottak ajkáról csak magasztalót hallhat.”⁶

A Képzőművészeti Társulat Múcsarnokban rendezett 1922-es őszi tárlatán Bory Jenő gyűjteményes kiállítása volt látható. „A természet lelkiismeretes, hű tanulmányozója a művész, aki hosszabb múltra tekint vissza, s mint építész leginkább a monumentális témák iránt érdeklődik.” A hírlapi tudósításból az is kiderült, hogy Bory újabb „apróbb dolgokkal” is foglalkozik, s a kiállításon bemutatta a pirobazaltot, az égetett agyagból patinázás útján keletkező, fényes felületű szobrászati anyagot. A kiállítás katalógusa szerint a pirobazalt alkalmazása szobrászati „úttörő munka.”⁷

Székesfehérváron a Vörösmarty-kör helyiségében 1925. március 22-től március 29-ig volt látható Bory Jenő és a székesfehérvári Say Géza festőművész közös kiállítása. A tárlatot dr. Kepes János királyi közjegyző, a Vörösmarty-kör háznagya nyitotta meg, és felszólalt dr. Kövess Emil törvényszéki elnök is. A megnyitón jelen volt Prohászka Ottokár megyéspüspök, felsőeőri Nagy Pál főispán, vitéz Raics Károly tábornok, valamint Issekutz Aurél kerületi rendőrkapitány is.

„Bory Jenő legkiválóbb szobrászaink egyike. Szobrász és építész egy személyben. Virágzásának, alkotó férfi erejének teljében van. (...) Nagystílusú és elmélyülő tartalmú szobrászati műrecek kerültek ki vésője alól. 1912-ben Ferenc József is megtekintette műtermét. (...) Say Géza kiállításán kisebb méretű műveivel szerepel, inkább mint művész kolléga és vendég. Most kiállított műveiről is rendkívül sokoldalúsága, széleskörű műveltsége, férfias ereje, harmonikus formaérzéke sugárzik. (...) Legtöbb kiállított szobra pirobazaltból való, ami az ő találmánya s minden tekintetben pótolja a bronzot. (...) A Vörösmarty-kör helyiségét a modern képtárakhoz hasonlóan átalakították. A képek gondos beállításban, ügyesen elhelyezett szobrok – Bory művei már az első tekintetre a művészi szépet kereső választékos ízlést árulják el – ily gondosan rendezett kiállítás még Székesfehérvárott nem volt.”

A kiállítás belépődíjaiból befolyt összeggel a Vörösmarty-kör kulturális rendezvényeket támogatt.⁸

1925. június 7-én Bory Jenő és felesége, Komócsin Ilona közös kiállítása nyílt meg a székesfehérvári Szent István teremben. A megnyitó beszédben Zavaros Aladár polgármester kiemelte, hogy az immár országos hírű mester a város szülőtte. A kiállítási terem bejárata előtt az Ikerváron felállított Batthyány-szobor fehér változata állt.

A kritika kiemelte Bory legújabb művét, a „Szégyenlős”-t és említést tett számos más művéről is: „A hármas elefánton nyugvó váza, a modern Amor bronzfigurájával ékes hamutartó, kedvességet, ízlést, művészi erőt árulnak el. A Zsuzsanna bájos szoboralakja hullámos összhangban megoldott vonalaival a holt anyagba életet visz. A bronz Centaurea és Felleri Szabó János síremlékének agyagmintája a sokoldalúság kifejezője.” Boryról: „szobrász, festő, okleveles építész, költő egy személyben, mintha felelevenedett volna Michelangelo és Leonardo da Vinci világa, akik szintén ily sokoldalúak voltak. Ez Bory Jenő, városunk fia, akire Fehérvár büszke lehet. Négy szoborműve a múcsarnokban látható, négy mestermunkája pedig a monzai (Olaszország) nemzetközi műkiállításán kapott helyet. (...) S ha az ember belép a Szent István terembe, valami jól eső érzés üli meg az ember lelkét, végre egy magyar, talpig művész. A szobrász, a festő ecset és a tervező művészet teljes mestere. Bory mégis csak a szobrászatban a legnagyobb, mint Michelangelo. Nem hiába mintázta meg Michelangelonak a sixtusi kápolnában levő festett alakjait, de teljesen az ő nyomdokában is halad. Az emberi szenvedély és indulat kitörésében rejlő őserőnek a hű ábrázolója Bory is; az örök emberi küzdelem és mérkőzés vakmerő viaskodásának a mestere ő, aki ebben az őserőtől duzzadó pózokban az anatómia legcsodálatosabb művészetét fejt ki. Él, mozog, lüktet nála minden s emellett a leghívebb lélektani jellemvonás tükröződik vissza az ábrázatokon. Ahol pedig gondolatot, érzést, vagy hangulatot akar kifejezni, ott lágy, szinte lírikusan poétikus. Ilyenkor nem a férfi test hatalmas izomereje a lényeg, hanem a női test elragadó bája, a női formák varázslatos szépsége.”

⁵ Bory Jenő Gyuritz Sándorhoz 1907. (OSZK Levelestár)

⁶ Fejérmegyei Napló. 1908. október

⁷ Mátrai Vilmos: A Képzőművészeti Társulat őszi tárlata a Múcsarnokban. – In: Élet. 1922. nov. 12. (23. sz.) 557–558. p.

⁸ Székesfehérvári Friss Újság. 1925. márc. 19. 3. p., márc. 22. 1. p., márc. 24. 2. p.; Fejérmegyei Napló. 1925. márc. 21. 4. p., márc. 22. 2. p., márc. 24. 1. p., márc. 29. 1. p.

A cikk mint érdekességről, Michelangelo freskóinak szoborba öntéséről tesz említést. E művek „a festményeknek hű szobor kópiái.”

„Bory Jenőtől is van sok vázlat, terv, arckép, tanulmány, mind egy igaz művészlélek, egy kiforrott művészlélek megnyilvánulása.” A kiállításon huszonöt darab pirobazalt szobrot sorsoltak ki. Ezek a következők voltak: Fájdalom, Monna Vanna, Mária királyné, Bandika, Lehel vezér, Nagy Szulejmán, Horgoló leánya, Magyar katona, Gyermekmosoly, Évike, Magyar nemes, Sójaj, Batthyány, Gyermekfej, Négy darab fej, Fájdalom, Két katona fej, Budha, Tutenkamen, Hindu bálvány, Mária királyné feje. Mivel egy sorsjegy ára 10 ezer korona volt (egy napilap ára ekkor 2000 korona), a sorsjegyet „erősen vásárolta a közönség”.

A kiállítás zárásaként Bory előadást tartott a bronzöntésről. Bemutatta a mintázás és az öntés formáit, továbbá a sokszorosítást is. A kiállításon több műtárgy kelt el, vásárolt belőlük többek között Székesfehérvár városa, a püspök, dr. Hevesi Ferenc főrabbi, Vértes József és mások.⁹

A Képzőművészeti Főiskola udvari műtermében az 1925. május 21-én megnyíló Bory-kiállításon, melyet egy hétig lehetett megtekinteni, Kertész K. Róbert helyettes-államtitkár mondott beszédet. Annak ellenére, hogy rövid ideig volt látható a kiállítás, számos cikk tudósított róla: „mint egy reneszánsz zsibvásáron, mindent megtalálunk, amit egy ösztöneire hallgató ősművész adhat magából. (...) az ő életéből egy morzsa sem veszett el, anyagbafogant a leghalványabb gondolata is. Játékos perceiben krétával, vagy ecsettel cserélte fel a vésőt, messze kószált el saját poézisétől. De játéka is művészet. (...) A Bory szobrokon az ragad meg először bennünket, hogy egyikén sem látszik a kényszer, kenyérkereset, a megrendelés verejtékmunkája. Ezek a szobrok, mind energikus pillanatok gyermekei. Innen van az Ő alakjainak örökifjúsága. (...) Szarvasinak és pendülő izomhúrok jellemzik ezeket a testeket. Nincs bennük mély háborgás és szörnyű feszültség, hiszen az nem is fér össze az ő boldog, tiszta ifjúságukkal. Minden formájuk leegyszerűsített sokszor a stilizáltságig. Nem keresi a monumentalitást.”

A kritika megemlítette Bory egyik korai síremlék-tervét is: „Ajtáját két összegörnyedt alak feszíti le s a nyíláson kavargó paszniákban füstölnek a feltámadó lelkek. Ez a kis naiv terv gyökeresen mutatja meg az igazi Boryt, a játékos alkotót, aki könnyedén, gondtalan fiatalsággal nagy erőfeszítések nélkül oldja meg a legnagyobb problémákat is. Nem gyötri magát és nem gyötri a nézőt. (...) Azok közé a folyton kísérletező művészlélek közé tartozik, akik új technikákon törnek fejüket, hogy a művészet birodalmát új lehetőségekkel gazdagítsák. (...) Most viszont egy műmárvány anyagot fedezett föl, mely tartósabb a természetes márványnál és edények készítésére is alkalmas. Talán éppen a sok kísérletezés az oka annak, hogy Bory Jenő egyik képzőművészeti ágba sem merül el eléggé. Szobrászati stílusát festői törekvések uralják. Néhány figyelemre méltó festményvázlat igazolja, hogy ez a művészet mennyire megfelel Bory egyéniségének. (...) Nemcsak mint művész, de mint anyagkutató is óriási érdemeket szerzett, midőn a gyönyörű fekete fényű „Pirogránit”-ot feltalálta, melyből készült szoborművei valóban pompásak.”¹⁰

Bory 1927. január 23-án ismét Székesfehérváron mutatkozott be műveivel. A Magyar Királyi Állami Ybl Miklós Reáliskola egykori növendékeinek egyesülete rendezte meg a kiállítást a vármegyeháza nagytermében. A megnyitón beszédet mondott Ivánka Lajos műszaki főtanácsos, az egyesület elnöke és Prohászka Ottokár püspök. A főtanácsos elmondta, hogy a kiállítás létrehozásának hármasság célja volt: az egykori diákok baráti viszonyának ápolása, a tanulóifjúság erkölcsi és anyagi támogatása, valamint a költségek előteremtése az iskola udvarán felállítandó emlékműhöz, melylyel az intézmény hősi halottaira kívánnak emlékezni. „A gazdag kiállítást Csók István és Bory Jenő dominálta. A festészet világhírű mestere több kiváló alkotását küldte be, viszont Bory Jenő hatalmas szoboranyaggal szerepelt. Mintegy félszáz szebbnél-szebb márvány, bronz, pirobazalt és gipszszobra indította lépten-nyomon csodálkozásra a nézőt.”¹¹

A Műcsarnok 1929. évi téli tárlatán szereplő Bory-művekről a Képzőművészet című lapban ezt írták: „Bory Jenő szobrász munkája hozzájárul a 13. terem nivójához. Mintegy fél tucat művével szerepel. A székesfehérvári reáliskola hősi szobrán kívül csupa portréval van képviselve, melyek közül valamennyi, de különösen a Hüttl Dezső professzor színezett terrakotta szobra elsőrangú mű.”¹²

1931-ben Bory Kaposváron is kiállított, amikor is Kaposvár város képzőművészeti nagy érdemét nyerte el Krusnyák Károly festőművésszel együtt.¹³ Még ugyanebben az évben Székesfehérváron, a vármegyeháza dísztermében állította ki Bory Csók István, Maria Immaculata és Munkácsy című szobrát.¹⁴ 1934-ben a Képzőművészek Egyesületének Műcsarnokban megrendezett jubileumi kiállításán „Bory Jenő aktjaival tűnik ki,” 1935. február 27-én a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdasági Egyetem Építészmérnöki Osztálya XV. kiállításán pedig a műgyetemi tanárokról

⁹ Bory Jenőné és Bory Jenő kiállítása. – In: Fejérmegyei Napló. 1925. jún. 7. 1. p.; Székesfehérvári Friss Újság. 1925. jún. 7. 2. p., jún. 9. 3., 4. p., jún. 16. 3. p.; Fejérmegyei Napló. 1925. jún. 9. 2. p.

¹⁰ (-gy.): Bory Jenő műterem kiállítása. – In: Magyarország. 1925. máj. 20., 1925. máj. 21.; Bory Jenő műterem kiállítása. Andrassy út 71. sz. alatti Képzőművészeti Főiskolán. – In: ÉPIP-ÉPMŰ. 1925. jún. 1. 21–22. sz. 76. p.

¹¹ Esti Kurír. 1927. jan. 25.; A Székesfehérvári M. Kir. Állami Ybl Miklós reáliskola értesítője az 1926–1927. tanévről. – Székesfehérvár: Csitáry-nyomda, 1927. 8–9. p.

¹² (gy.): A Műcsarnok téli tárlata. Szoborművek. – In: Képzőművészet. 1929. 16. sz. 25–28. p.

¹³ Megnyílt a dunántúli képzőművészek tavaszi tárlata Kaposvárott. – In: Nemzeti Újság. 1931. ápr. 8.

¹⁴ Fejérmegyei Napló. 1931. márc. 31.; Nemzeti Újság. 1931. ápr. 1.

mintázott portrészorozatával.¹⁵ 1938-ban, a jubileumi év alkalmából Bory nagyszabású kiállítást tervezett: Szent István életéhez kapcsolódóan negyvennégy szobrot és több festményt kívánt kiállítani. Két kép a Bazilikát ábrázolta, egy Szent Istvánt a halálos ágyon, egy Gizellát, s egy pedig az Aranybulla országgyűlésének eseményét.¹⁶

A második világháború után, még két alkalommal állították ki Bory Jenő műveit. A Képzőművészek Szabad Szervezete a centenárius év alkalmával Tavasz Tárlatot rendezett Székesfehérváron a Magyar Kommunista Párt Tánácsics utcai székházában, melyet 1948. május 2-án Rudas István a Nemzeti Bizottság elnöke nyitott meg. A tárlaton Bodor Aladár, Csók István és Áron Nagy Lajos művei szerepeltek még. Bory életének utolsó kiállítását, melyen Áron Nagy Lajossal, egykori tanítványával együtt szerepelt 1955-ben Budapesten rendezték meg.¹⁷

A Bory-vár – „az örök szerelem vára”¹⁸

Bory alkotásai közül kétségtelen, hogy a vár az, amit a legtöbben ismernek, amihez neve elsősorban kötődik, amin élete második felében mindvégig dolgozott, s ami a legfőbb művének tekinthető. Sokan, sokfélével gondoltak és írtak róla ez idáig. Elismerést és elmarasztalást egyaránt kapott e különös építmény, jóllehet az utóbbit jórészt csak a művész halála után. A legtöbb szemlélőt lenyűgözte az épület monumentalitása, s mindenkit csodálattal töltött el a létrehozásába fektetett több évtizedes munka. Ám nem kevesen hiányolták, hogy nincs a várnak egységes építészeti stílusa, valamint zavarba ejtőnek találták annak sokszínűségét. A más-más korszakot idéző tagozatok, a díszítőelemek sokasága, a legváratlanabb helyeken felbukkanó, öncélúnak tűnő mozaikok és üvegfestmények egyeseket eljutattak addig a megállapításig, hogy a várat giccsnek, „eklektikus zagyaságnak” minősítsék, s azt írják róla, hogy Bory „több részletben, keverék építészeti stílusban építette fel. Művészeti értéke nincs, sajátos formáival és a várban kiállított művészi szobrokkal és festményekkel” érte csak el építője, hogy az „mégis olyan látványosság, amely sok turistát és idegent vonz.”¹⁹

Ez az elhamarkodott ítélet azonban igencsak leegyszerűsíti azt a problémát, hogy meghatározzuk a mű valódi mi-
benlétét. A Bory-vár ugyanis nemcsak valamiféle furcsa, a maga nemében egyedülálló eklektikus épület, hanem sokkal inkább egy olyan szimbolikus műalkotás, melyet megálmodója saját magának és családjának épített, s amit nem annyira épületnek, mint inkább egy szobornak tekintett, amin mindig lehetett és kellett még alakítani, ami igazából soha el nem készült, sőt nem is akarta, hogy végleg elkészüljön, mert létének maga az alkotás folyamata volt az alapja. „Nem is lesz készen sohasem!” – mondta Bory egy alkalommal mosolyogva – „nem is szabad elkészülnie, mert hiszen nem más ez, mint a munka örömeinek paradicsoma...”²⁰ Épületét a folyton kísérletező elme terepének szánta, ami egyben múzeum is, ahol a maga, felesége és kortársai műveit kiállíthatta, s amit – ellátva a kor minden korszerű felszerelésével és eszközével – nem utolsósorban, lakhatásra is alkalmassá tett. Bardón Alfréd korabeli építész gondolatai fejezik ki talán a legtalálósabban a vár létezésének lényegét: „Maga az épület egy művészi gondolat, álom, érzés és hangulat hordozója és kifejezője, s nem pusztán a szükségletek részére szolgáló helyiségek külső burkolata. (...) A Bory-vár építészeti formákat és méreteket öltött szobrászi alkotás, mely önmagáért és nem a huszadik század építészeti igényeinek kielégítéséért létesült.”²¹

Bory a várban történelmi szoborgalériát alakított ki. A többnyire páros betonszoborból álló sorozatot Álmos vezér nyitja meg, s Tinódi Lantos Sebestyén zárja. A szoborgalériával kapcsolatban a Pesti Hírlap egyik cikkírója lapjában Széchenyi 1843-ban megjelent „Üdvlelde” című munkáját emlegette fel. Széchenyi ugyanis ebben egy nemzeti pantheon megvalósítását vetette fel, ahol a nemzet nagy fiainak állítottak volna emléket. Széchenyi azonban arról nem írt, hogy akadna-e olyan szobrász, aki műveivel felékesítené ezt az elképzelt nemzeti temetőt. Az újságíró úgy vélte, hogy száz év elteltével „Széchenyi elképzése megvalósult Bory munkájában. (...) ugyanazt az álmat szintén megálmodta, művészi formát adott neki és szívóssággal, keze munkájával meg is valósította.”²²

A vár létezéséről eleinte csak kevesen, a helybeliek, valamint Bory közvetlen környezete, barátai, tanártársai és hallgatói tudtak, országosan ismertté akkor vált, amikor 1934-ben a nagyközönség előtt is megnyitotta kapuit.

Mindjárt az első évben, Szent István napja kapcsán nagyszabású rendezvényekre került sor a várban, melyekről a helyi napilapok is beszámoltak. Az elkövetkező években az augusztus huszadikához kapcsolódó rendezvények hagyo-

¹⁵ Pipics Zoltán, dr.: A képzőművészek egyesületének jubileumi kiállítása a Múcsarnokban. – In: Új Művészet. 1934. dec. 8. 21. p.

¹⁶ Újabb látóvalók a „Bory-vár”-ban. – In: Székesfehérvári Friss Újság. 1937. aug. 19. 3. p.

¹⁷ Fehérvári Napló. 1948. máj. 1. 4. p., máj. 4. 3. p., máj. 12. 4. p.; F. J.: Székesfehérvári művészek kiállítása Budapesten. Fényes Adolf terem. – In: Művelt Nép. 1955. 38. sz. 2. p.; Művészet. 1961. május. 25. p.

¹⁸ B. Gurnov szovjet újságíró tudósított a Komszomolszkaja Pravda népszerű sorozatában a várról. „Az örök szerelem várának” nevezte a várat. Ruffy Péter: Az utolsó várúr a hűség várában. – In: Ország-Világ. 1959. ápr. 22. 2. p.

¹⁹ (péntek i.): Mi lesz veled, „zamok ljubvi”? – In: Fehérvári hét. 1989. márc. 17. 26. p.; Esti Hírlap. 1958. júl. 20. Kép a várról és Boryról, néhány sorral.

²⁰ Rónay Mária: A székesfehérvári Bory-vár. „A munka örömeinek paradicsoma.” – In: Ünnepek. 1943 ? 16–17. p.

²¹ Bardón Alfréd: A Bory-vár Székesfehérvárott. – In: Technika. 1938. szept. 242–244. p. és Különlnyomat a Technika 1938. évi 7. számából. 12 p.

²² Siklóssy László: Üdvlelde. – In: Pesti hírlap. 1943. márc. 24.

mánná váltak a Bory-várban. 1938-ban például a három ünnepnapon, augusztus 15-én és 20-án, valamint a közte lévő vasárnapon hihetetlen tömeget vonzott a vár. Volt olyan nap, hogy ezer ember váltott jegyet, de a négy-öt-hatszáz látogatószám is általánosnak volt mondható az ünnepnapok délutánján.²³

A sajtó is egyre gyakrabban fedezte fel magának a különleges építményt; például a Vasárnapi Újság 1933-ban közölte a fotóját, s Székesfehérvár „egyik legérdekesebb épületé”-nek nevezte. Egyre több országos laptól kérdezték meg Boryt a várral kapcsolatos terveiről. 1935-től az Elefántudvar és a történelmi szoborgaléria kialakítása került a középpontba. Fotók közlésével is nyomon követték szinte minden újabb szobor felállítását. 1938-ban a vár fennállásának huszonötödik évfordulójához, valamint a Szent István évhez kapcsolódóan többször lehetett olvasni a várról, Bory gondolatairól. Egy ízben a Fejérmegyei Napló 1940-ben arról tudósított, hogy a „Freude und Arbeit” című Berlinben megjelenő lap német, olasz és magyar nyelven „Egy művész várat épít” címmel többoldalas képes riportban mutatta be a várat, melynek híre a második világháború után is továbbterjedt, nemcsak az újságírók, hanem az itt megfordult külföldi turisták által is. A vár vendégkönyvében számtalan bejegyzés található: a kínai írásjelek, cirill betűk mellett török effendi, francia filmszínésznő, nászutazó királynő, óceánrepülő pilóta és egy amerikai milliomos sorait is olvashatjuk.²⁴

Bory nemcsak a nagyközönség előtt népszerűsítette várát, hanem arra is gondot fordított, hogy a vár példáján keresztül szakmai köröknek is bemutassa a beton művészi célra való alkalmazását, valamint újszerű épületszerkezeti megoldásait. Vetített képes előadásokat tartott a Műegyeten és másutt. 1938 áprilisában például a Fészek Klubban mutatta be a várat egy száz darabos színes diasorozaton, melyet ő maga készített.²⁵ A szakembereket a helyszínre is meghívta, így 1935-ben a Városi Mérnökök Országos Szövetségének közép-dunántúli nyári tanulmányútja egyenest a várba vezetett.²⁶ 1938-ban a Képes Vasárnap arról írt egy látogatás kapcsán, hogy „A mérnök látogatók alig tudnak eltávozni, tanulmányozzák a középkorra emlékeztető lovagvár egészen modern szerkezeteit, építészeti problémáinak meglepő megoldásait.”²⁷ Bory 1940. szeptember 2-án egy ötvenfős társaságnak, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjainak két és fél órás előadásában nemcsak a várat mutatta be, hanem verseit is felolvasta. A társaság estére a Magyar Király Szállóba tért be, ahol Schulek János igazgató és dr. Möller Károly tagtárs köszöntötte fel Boryt, „aki szerényen a betonra hártotta át az őt ért dicséreteket.”²⁸

A látogatókat a kezdetektől Bory vezette végig a várban, szellemes, könnyed stílusban beszélt a látottakról, a művek némelyikéhez történeteket is fűzött, elmondta létrehozásuk körülményeit, vagy éppen ismertette a hozzájuk kitalált legendáit. Nem volt ritka az olyan vélemény, mint amilyen 1940-ben jelent meg: „Fölmelegedett lélekkel s nagyon nehezen búcsúzik az ember ettől a tündérvártól, melynek minden szépségét a lelkek gyönyörűségére emelte s emeli Bory Jenő. Tárva a kapuja mindenki előtt, olyan magyaros szeretettel fogadja a látogatókat, ahogy a régi várurak fogadták kedves vendégeiket.”²⁹ Egy 1948-ban megjelent újságcikk szerint Bory acélszürke ruhában, nyakkendő nélkül fogadta a látogatókat. A látottak kapcsán a cikkíró megemlítette, hogy arra a kérdésre, hogy mitől piros a nyakazótőke, Bory azt válaszolta, hogy pompeji pirosat kevert rajta egy piktor. Am az újságíró nem igen hitte, s arra gyanakodott, hogy azt Bory kente be, s amikor rákérdezett a nyakazótőke melletti láncos golyókra és a rabbilincsre, Bory azt állította, hogy az nem rabbilincs, hanem lóbéklő, amit őt forintért vett a Teleki téren. Ilyen és ehhez hasonló kijelentései emlékeztetést tettek alakját, s halála után tíz évvel is úgy emlékeztek rá, hogy „szálfatermetű magas öregúr, valóságos Jókai-figura volt, tréfás kedvű, bölcs ember, aki sajátos középkorához mindig hozzátette, hogy pallosát a Telekin vette, s a nyakazótőkét miniummal festette eb vörösré.”³⁰

²³ Látogatás a Bory-várban, Székesfehérvárott. – In: Művész Kurír. 1938. márc.

²⁴ (b. g.): Az utolsó lovagvár. – In: Érdekes Újság. 1957. júl. 20. 14. p.; Az Öreghegyről jelentik: a Bory-vár megindult az európai hír útján. – In: Fejérmegyei Napló. 1940.

²⁵ MKCS-C-I-37/193-(1-11)

²⁶ „Kivonat a székesfehérváros által kiküldött mérnökök útinaplójából” címmel jelent meg. A „Városkultúra” 1935. július 31-i száma megemlíti, hogy jártak a várban is, legelőször oda mentek.

²⁷ O.E.: A Bory-vár. – In: Képes Vasárnap. 1938. jún. 5.

²⁸ H. – h.: A székesfehérvári Bory-vár. – In: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1940. 41–42. sz. 10., 13. p.

²⁹ Ormos Gerő: Egy magyar szobrászművész tündérszép vára Székesfehérváron. – In: Magyar Lányok. Lányok és anyák képes hetilapja. 1940. dec. 15. 139–140. p.

³⁰ Ruffy Péter: „Rossz idő esetén a lovagteremben ...” Középkort játszik egy magyar Don Kihote a fejérmegyei Öreghegyen. – In: Hírlap. 1948. szept. 7.